

ORHON YAZITLARINDA 'İTAAT' KAVRAMI

*Engin ÇETİN**

ÖZET

Bu çalışmada üç büyük Orhon yazıtı olan Kültigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarında itaat kavramı incelenmiştir. Söz konusu yazıtlarda saptanan ve itaat kavram alanını oluşturan sözcüklerden hareketle, itaatin Köktrürk Devleti ve devleti oluşturan Türk toplulukları için önemi, itaat kavramının devlet sistemindeki yeri, itaat hiyerarşisi gibi konular üzerinde durulmuş, bu bağlamda itaat kavram alanı ve alt alanlarını oluşturan sözcükler anlamları ve yaşadıkları anlam gelişmeleri açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kavram alanı, Eski Türkçe, Orhon yazıtları, itaat kavramı.

THE SEMANTIC FIELD OF 'OBEDIENCE' IN ORCHON INSCRIPTIONS

ABSTRACT

In this work the concept of obedience has been examined in three great Orchon Inscriptions such as Kültigin, Bilge Kağan and Tunyukuk. Some subjects such as the importance of obedience for Köktürk State and Turkish communities constituting the state; the place of the concept of obedience in government system; and the hierarchy of obedience have been dealt with. In this respect, words forming the semantic field of obedience and sub-fields of the concept of obedience have been evaluated in the aspects of meaning and meaning improvements they lived through.

*Dr., Çukurova Üniversitesi, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı,
encetin@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Key Words: Semantic field, Old Turkic, Orchon Inscription, the concept of obedience.

Kavram Alanı

Kavram alanı terimi, anlamca birbirini çağrıştıran sözlerin oluşturduğu alan olarak tanımlanabilir. “Kavram alanı (ya da alan kuramı), 1920’li ve 30’lu yıllarda Alman ve İsviçreli bilim adamlarınca -özellikle Ipsen, Jolles, Porzig ve Trier tarafından- ortaya atılmıştır. Ancak kuramın kaynağı 19. yüzyılın ortalarına ve genel olarak Humbolt ve Herder’in düşüncelerine dek götürülebilir” (Lyons 1996: 250). Tarihsel başlangıcı daha gerilere götürülse de kavram alanı kuramı daha çok J. Trier’in adıyla anılmaktadır. Trier, herhangi bir sözcüğün anlamının aynı aileden diğer sözcüklere bağlı olduğunu; kavram alanına ait sözcüklerin aynı bir mozaik gibi bir olgular dizisi tarafından örtülü olduğunu; bir kavram alanındaki herhangi bir sözcüğün anlamındaki değişikliğin diğer sözcüklerin de değişimine yol açabileceğini düşünmektedir. Ayrıca, kurama göre farklı kavram alanları, daha büyük alanları oluşturabilir. Böylece, bu alan, insan deneyiminin bütün parçalarını taşıyacaktır (Trier 1931:1-26). Kuramın savunucularına göre bir sözcüğün değeri yalnızca komşularının ve zıt anlamlı sözcüklerin ilişkisiyle belirlenir (Lyons 1996: 251). Bu açılardan bakıldığında bir kavram alanının, metin bağlamında kazandığı yakın ve zıt anlamlı sözcüklerin tümünden oluştuğu görülmektedir. Bir kavram alanının oluşumu sırasında önce temel anlamlı sözcüklerin kullanıma girdiği, daha sonra da yan anlamlı sözcüklerin katılımıyla söz konusu alanın dallanarak genişlediği görülmektedir. Bu oluşumda, daha önce kullanımda olan ancak başka bir alana özgü olan sözcüğün ya da yeni bir sözcüğün alana katılımından söz etmek mümkündür¹.

“Field theory can be used to illustrate language change: the way semantic space is carved up and realized in lexical items changes constantly: it can also be used in contrastive analysis of different languages to illustrate how a given semantic area is subdivided similarly or differently in different languages. Languages often differ even in apparently quite basic lexical divisions, and fields such as temperature terms, kinship terms, colour terms, parts of the body and divisions of the animal and vegetable worlds will divide the semantic space differently and reflect this in the items covering those fields”

¹ Alan kuramı konusunda daha ayrıntılı bilgi için Aksan 1989; Aksan 1999 ve Guiraud 1999’a bakılabilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

(Malmkjær 2002: 340).

Kavram alanı çalışmaları, yalnızca bir alana ait dil malzemesini ortaya koymakla kalmaz; aynı zamanda dil kullanıcılarının düşünce ve yaşam tarzının, kimi zaman psikolojik yapılanmasının araştırılmasına olanak tanır. Örneğin, Divanü Lugati't-Türk'te geçen *ok* kavram alanına giren çok sayıda sözcüğün varlığı Türkler için *okun* önemini göstermektedir: *ok* "arrow", *ya* "bow", *keş* "quiver", *başak* "arrow head", *büri* "ridge on arrow head", *kurman* "bow case", *çıgılvar* "short arrow", *kalwa* "headless arrow", *kurugluk* "bow case", *kesme* "broad iron arrow head", *temürgen* "arrow head"...

Neden Orhon yazıtları, neden itaat kavramı?

Türk dilinin bilinen ilk yazılı ürünlerini, Köktürkler döneminden kalma yazıtlar oluşturmaktadır. Bu yazıtların en kapsamlıları Kültigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarıdır. Bu üç büyük yazıtın dili, -bunlar Türklerin eldeki ilk yazılı belgeleri olmasına karşın- son derece gelişmiş bir yapıya sahiptir. Yazıtlarda kullanılan dile bakıldığında, ses ve biçim özelliklerinin bazı istisnalar dışında oturmuş durumda olduğu gözlenmektedir. Ayrıca, yazıtların somut anlamlı sözcükler yanında soyut anlamlı çok sayıda sözcüğü de içermesi; anlatımda tek düzelikten kurtulmayı sağlayan ve oluşumu uzun bir süreç gerektiren, sözcüklerin temel anlamları dışında yeni anlamlar kazanması ve bu temele dayanan ikileme, deyim ve atasözü niteliğindeki güçlü anlatım kalıplarının kullanımı, anlatımda üst düzeyin göstergesi olan başka çok sayıda edebî yapının varlığı Orhon Türkçesinin bu özelliklerin saptandığı dönemden önce de kullanıldığına işaret etmektedir. Bunlar yanında, yazıtların söz varlığı, sınırlı da olsa, sekizinci yüzyıl Türk topluluklarının yaşayış ve düşünüş tarzlarına ilişkin çok sayıda önemli bilgiyi içermesi nedeniyle yazıtların değerini arttırmaktadır.

Yazıtlar, içerikleri açısından değerlendirildiğinde itaat konusunun önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Yaşanan olaylar anlatılırken, kağan, halkına, yöneticilerine itaatsizlik eden toplulukların yok olup gittiğini söylemekte; itaati altındakilere, kağanına itaat etmesi yönünde öğütler vermektedir. Buna ek olarak, kağan ve ailesinin kutsallığına inanan dönemin Türk topluluklarının düşünce tarzının ortaya koyulmasına yardımcı olması açısından da itaat kavram alanı önem kazanmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Yöntem

Bu çalışmada öncelikle sekizinci yüzyıl Türkçesine ait dil malzemesini içeren üç büyük Orhon yazıtından ve Köktürkler üzerine yapılan çalışmalardan hareketle Köktürk devlet sistemi irdelenerek, dönemin Türk toplulukları için itaati hazırlayan nedenler üzerinde durulacaktır. Daha sonra yazıtlardaki itaat kavram alanı ve bu alanı oluşturan alt-alanlar ortaya koyularak itaat kavram alanı içerisinde yer alan sözler anlamları ve yapıları açısından incelenecektir².

Köktürk Devlet Sistemi

İtaat konusu, beraberinde devlet kavramını ve içeriğini de gündeme getirmektedir. Köktürklerin tümüyle göçebe olmadığı, yarı

² İlk olarak, itaat kavramının günümüzdeki durumunu gözler önüne sermek amacıyla Almanca ve Türkçenin kavram alanlarını inceleyen çalışmalara göz atmak yerinde olacaktır: Donseiff, *Der Deutsche Wortschatz Nach Sachgruppen* adlı yapının *Gesellschaft* adlı 16. bölümünün 114. maddesinde *Gehorsam* kavramını ele almış, bu kavramla ilgili sözcükleri aşağıdaki gibi sıralamıştır: Zu Willen, zur Verfügung, auf Kommando, achten, aufwarten, bedienen, befolgen, sich beugen, sich demütigen, sich einordnen, dienen, einwilligen, sich ergeben, gehorchen, kuschen, nachgeben, parieren, unterliegen, sich unterordnen, sich unterwerfen, Geheiß tun, Befehl ausführen, vollziehen, mit gutem Bleistift vorgehen (mil.), klein begeben, die Rute küssen, den Pantoffel küssen, Speichel lecken, die Hand lecken, Appell haben, jedes Winks gewärtig sein, sich im Staube wälzen (vor), das Knie beugen, die Segel streichen, die Fahne des Glaubens vorwärts tragen, nach der Pfeife tanzen unter dem Befehl stehen, ihm werden die Flügel beschnitten, stramm stehen den Lakai, Schranzen machen, keinen eigenen Willen haben, kennen, jedem Wink gehorchen *von Kindern*: artig, brav, musterhaft. — aufrichtig, beflissen, biegsam, demütig, dienstefrig, dienstfertig, dienstwillig, entgegenkommend, (blind) ergeben, folgsam, fügsam, gefällig, gefügig, gehorsam, geschmeidig, gutgesinnt, hörig, hündisch, lenksam, nachgiebig, pflichtefrig, treu, untertänig, unterwürfig, widerstandslos, willenlos, willfährig, willig, zuvorkommend, die Mannen, Untertan, Aufwartung, Bedienung, Beflissenheit, Dienstbarkeit, Fußfall, Kniefall, Pflichterfüllung, Botmäßigkeit, Demut, Entgegenkommen, Ergebung, Folgsamkeit, Gehorsam, Huldigung, Nachgiebigkeit, Resignation, Schmiegsamkeit, Subordination, Unterordnung, Untertanentreue, Unterwerfung, Widerstandslosigkeit, guter Wille, Willfährigkeit (1970: 460).

Kavramlar Dizini'nde Recai Cin, *İtaat* kavramını şu biçimde oluşturmuştur: itaat, mutavaat, söz dinleme, baş eğme, boyun eğme, inkıyat, tapu kılma, tebaiyet, itüba, icabet, riayet, rıza, imtisal, uysallık, kulluk, ubudiyet, kölelik, inhina, teslimiyet, itaatli, muti, uysal, yumuşak başlı, munkat, mazlum, mütevekkil, munis, sessiz, ağzızsız, uslu, kuzu gibi, kılıbık, oyuncak, kukla, itaat etmek, tanımak, dinlemek, uymak, boyun eğmek, boyun kesmek, eğilmek, baş eğmek, inkıyat etmek, mutavaat etmek, muti olmak, tabi olmak, yola gelmek, kuzulaşmak, sakalı ele vermek, uslanmak, söz anlamak, söz dinlemek, akli başına gelmek, imana gelmek, amana gelmek, teslim olmak, ram olmak, huyuna gitmek, suyuna gitmek, razı olmak, rıza göstermek, mum olmak, muma dönmek, susta durmak, elpençe divan durmak, ağzına bakmak, haddini bilmek, bir dediğini iki yapmamak, sustalı maymun gibi, mum gibi, mum gibi olmak.(1971: 423-424).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

göçebe bir yaşam biçimine sahip olduğu düşünülmektedir. Bilindiği gibi, göçebe topluluklarda sistemli bir devlet anlayışından söz etmek güçtür. Ancak, eldeki veriler Köktürklerin sistemli bir devlet yapısına sahip olduklarını göstermektedir. Orta Asya göçebe toplulukları konusunda çok sayıda çalışma yapmış olan N.N. Kradin, göçebe toplulukların politik oluşumları hakkında şu görüşlere sahiptir: “Göçebe topluluklar, pek çok kez büyük politik girişimleri sonucunda, dağınık (disintegrated) olan büyük imparatorluklar kurmuştur. Orta Asya bozkır göçebeleri de, diğerlerine benzer biçimde bunun ötesine geçemediler. Çünkü bu bölgedeki çorak bozkırın sert iklim şartları aşılmaz engeller koymuştu. Genel olarak, göçebelerin siyasi oluşumlarıyla ilgili üç aşamadan söz edilebilir: 1) acephalous segmentary clan and tribal formations; 2) ‘secondary’ tribe and chieftdom; 3) nomadic empires and ‘quasi-imperial’ pastoral polities of smaller sizes” (2002: 369-370). Köktürkler için üçüncü aşama söz konusu olmalıdır. Üstelik, Türklerin soyca bağlı oldukları Hunların devlet sistemini tanımış olmaları, devlet kurmuş komşularıyla ilişkileri onların ‘dermeçatma devlet’ sistemine sahip olmadıklarını göstermede yardımcı olur (Divitçioğlu 2002: 206). Ayrıca, yazıtlardaki çok sayıda tanık (ticaret, elçi gönderme, kağanın halkı toparlayıp ekonomik açıdan iyi duruma getirmesi, hiyerarşik düzen vb. özellikler), Çin kaynakları, diğer tarihi bulgular ve araştırmalar da Köktürk devlet yapılanmasının sistemli olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu 1989: 220-221; Gömeç 1999: 82-90). “Göktürk Kağanlığı artık VIII. yüzyılda medeniyet ve kültür devleti olma yoluna girmişti. Politik örgütlenmenin tabii sonucu olarak devlet yönetme ilkeleri billurlaştı. Bu ilkeler, sadece yönetici ve aydınların değil halkın da aklına ve benliğine, vazgeçilmez ve çığnınenmez töreler olarak yerleşti (Taneri 2004: 111). Bu devlet yapısı dolayısıyla devlet ve onu temsil eden kağan için itaat daha önemli bir kavram olmuştur. Öyle ki, halkını refaha kavuşturduğu düşüncesinde olan kağan halkına sık sık devleti ve töreyi korumak için itaat çağrısında bulunmaktadır. Türk topluluklarını devlete bağlayan bir neden de, sık karşılaşılacak çarpışma ve savaşlardır: *tört : bul(u)η : kop : y(a)gı (e)rm(i)ş : (KT D 2; BK D 3); k(e)y(i)k yiyü: t(a)b(i)şg(a)n y(e)yü: ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z: bod(u)n bog(u)zi : tok (e)rti : y(a)g(i)m(i)z: t(e)gre : oçuk t(e)g (e)rti : biz : aş<t>(e)g : (e)rt(i)m(i)z : (T 8).*

Orhon Yazıtlarına Göre Köktürklerde İtaat Hiyerarşisi

t(e)ηri, dönemin Türk toplulukları için itaat edilen en büyük varlıktır. Orhon yazıtlarında Türklerin inanışlarına ilişkin açık bilgiler yer almamasına karşın konuyla ilgili kimi ipuçları elde edilebilmektedir. Yazıtlardaki, *t(e)ηri* ve *kök t(e)ηri* kullanımlarının

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

yanında Köktürkler için kutsal sayılan *um(a)y*, *ıduk yir sub*, *vb.* olgulardan da söz edilebilir. Ancak, bunlar itaat edilen unsurlar değildir. *T(e)ñri*, Türk toplulukları için *yarlıka*-³ “buyurmak; başışlamak” eylemini yerine getirecek tek varlıktır, kağana ve ailesine *il*, *kut* ve *küç* verir⁴.

k(a)g(a)n, kendisine *kut* ve *küç* başışlanan, bu yönüyle Tanrı tarafından seçilmiş kişidir. Yazıtlarda kağan, halkına öğütlerini tutması için seslenir, kendisi, Tanrı gibi gökte doğmuştur⁵, halkını derleyip düzene sokar, ülkeyi ekonomik anlamda geliştirir. Halkı için gündüz oturmaz, gece uyumaz. Bunun karşılığında halkından tam itaat istemektedir, aksi bir durumda töre ve halk yok olup gidecektir⁶. Köktürkler için kağan gibi onun hanımı olan *katun* da yönetimde önemli bir yere sahiptir. Tanrı tarafından kutsanmıştır. Kimi zaman kutsallık açısından *umaya* benzetilmiştir⁷. Kağan ailesinin yönetimdeki bir diğer ögesi de *tig(i)n*dir. Orhon yazıtlarında, *tig(i)n* unvanı başlıca üç kişiyi temsil etmektedir: *Kültigin*, *Toña Tigin* ve yazıtların yazıcısı *Yol(l)ug Tigin*. Amca çocukları olan *Toña Tigin* ve *Kültigin* yazıtlarda asker kimlikleriyle yer almaktadır. *Yol(l)ug Tigin*'in ise hükümdar ailesiyle olan kan bağı bilinmemektedir. Hükümdar ailesinde yer alan erkek çocuklar doğuştan *tigin* unvanını alırlar. Bunun yanında, sonraki dönemlerde devlet yönetimindeki görevleri gereği farklı unvanlar da alabilirler. Örneğin, *Kültigin*, 716-

³ Orhon yazıtlarında karşılaşılmamasına karşın Uygurcada *kagan* (*kan*) da *yarlıka*- yetisine sahiptir.

⁴ il bir(i)gme : t(ä)ñri (KT D 25); türük : bod(u)n(u)g : (a)tı küsi : yok : bolm(a)zun : tiy(i)n : k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n(i)g : ög(ü)m k(a)tun(u)g : köt(ü)rm(i)s : t(e)ñri : il bir(i)gme : t(e)ñri : türük : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun [tiy(i)n : öz(ü)m(i)n : ol t(e)ñri] k(a)g(a)n : ol(u)rtıd (e)r(i)nç (KT D 25); t(e)ñri : y(a)rl(i)k[(a)dukin üç(ü)n öz(ü)m : kuut(u)m : b(a)r üç(ü)n : k[(a)g(a)n ol(u)rtı(u)m (BK N 7); t(ä)ñri : küç : birtük üç(ü)n : k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n : süsi : böri t(ä)g : (ä)rm(i)ş : y(a)gısi : kooñ t(ä)g (ä)rm(i)ş (KT D 12)... Yazıtlardan hareketle, bu konuya çok sayıda araştırmacı değinmiştir (Kafesoğlu 1989; Gömeç 1999; Dıvıçioğlu 2000)...

⁵ Tekin, KT G 1'deki *t(e)ñri teg t(e)ñride bolm(i)ş* cümlesini “Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş” biçiminde anlamlandırmıştır. Bu konudaki değişik görüşler için bk. (Tekin 1988: 61).

⁶ t(e)ñri : y(a)rl(i)k(a)dukin : üçün : [ö]z(ü)m : kuut(u)m : b(a)r üçün : k(a)g(a)n : ol(u)rt(u)m : k(a)g(a)n : ol(u)r(u)p yok : çıg(a)ñ : bod(u)n(u)g : koop kuubr(a)td(i)m : çıg(a)ñ : bod(u)n(u)g : b(a)y kıl(i)m : (a)z bod(u)n(u)g : üküş : kıl(i)m : (a)zu bu s(a)b(i)mda : ig(i)d b(a)rgu : türük : b(e)gl(e)r : bod(u)n : bunı (e)şid(i)ñ : türük [bod(u)n ti]r(i)p : il tuts(i)k(i)ñ(i)n : bunta : urt(u)m : y(a)ñ(i)l(i)p : öls(i)k(i)ñ(i)n : y(e)me : bunta : urt(u)m : (KT G 9,10,11; BK K 7, 8).

⁷ bod(u)n : yook : bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)ñ(i)m : ilt(ä)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g : ög(ü)m : ilbilge k(a)tun(u)g : t(ä)ñri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(ä)rü : kötürm(i)ş (ä)r(i)nç (KT D 11); um(a)y t(e)g : ög(ü)m : k(a)tun : kuut(i)ña : in(i)m : kül tig(i)n : (e)r (a)t bultı (KT D 31).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

731 yılları arasında yaptığı görev nedeniyle *şad* unvanını da almıştır (Sertkaya 1995: 95).

Köktürk devletinde *kagan*, *katun*, *yabgu* ve *şadlar* hükümetin doğal üyeleri olarak kabul edilmektedir (Gömeç 1999: 91). Orhon yazıtlarında bunlar dışında çok sayıda unvana rastlanmaktadır. Yazıtlardaki *buyruk* sözcüğünün günümüzdeki bakan sözüne karşılık geldiği düşünülmektedir⁸. Yazıtlarda geçen diğer önemli unvanlar da *tarkan*, *şadapıt*, *yargan*, *tudun*, *begdir*. Yazıtlarda, bu unvan sahiplerinin işlevlerine ilişkin açık bilgi verilmemiştir.

Boylar topluluğu anlamına gelen *bodun* sözcüğü kağana itaati kabullenmiş topluluğu temsil etmesinin yanında başka toplulukları karşılamak için de kullanılmıştır⁹. *Bodun*, kağanın düzene sokmak, beslemek gibi etkinliklerle sorumlu olduğu boylar topluluğudur. Buna karşılık halk da kağana itaat etmekle yükümlüdür. Aksi takdirde, *bodun* bozulur, devlet yok olur, halkın bireylerinin erkek çocuğu *kul* "kul"; kız çocuğu *kün* "köle; cariye" olur¹⁰.

İtaat Kavramının Alt-alanları

Yukarıda sıraladığımız itaat hiyerarşisine ek olarak itaat kavramını alt-alanlar ve bu alt-alanlar içerisinde yer alan diğer öğeler de şunlardır: **emretmek**: *yarlıka-*; **itaat ettirmek**, **itaatli kılmak**: *içger-*, *baz kıl-*, *sökür-*, *yüküntür-*; **itaat ettirilmek**: *kulad-*, *küned-*; **itaat etmek**: *kör-*, *içik-*, *yükün-*, *iş küç bir-*; **itaat eden**: *körüğme*, *içikiğme*, *baz* (baz kagan), *tüz*; **itaatsizlik etmek**: *yagı bol-*, *yazın-*, *yañıl-*; **itaatsiz**: *yagı*, *tüzsüz*.

Genel olarak itaat olgusunun iki temel yönünden söz edilebilir: isteyerek itaat, istemeyerek itaat. Yazıtlardaki itaat

⁸ Gerek Çin kaynaklarında gerekse Taryat Terhin yazıtının Batı 6. satırında Köktürk devletinde dokuz *buyruk* (bakan)un varlığı bildirilmiştir (Kafesoğlu 1989: 252; Gömeç 1999: 91).

⁹ ötü(k)e(n) : yışda : yig : idi yok : (e)rm(i)ş : il tuts(ı)k : yir : ötü(k)e(n) : yış (e)rm(i)ş : bu yirde : ol(u)r(u)p : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : birle : tüz(ü)lt(ü)m : (a)ltun : küm(ü)ş : işg(i)ti : kuut(a)y : buñs(u)z : (a)nça birür : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : s(a)bı : süçig : (a)ğısı : yimşak : (e)rm(i)ş : (KT G 4, 5).

¹⁰ : (a)nta [kisre : inisi : (e)çisin t(e)g] kıl(i)nm(a)duk (e)r(i)nç : oğlı : k(a)ñin t(e)g : kıl(i)nm(a)duk (e)r(i)nç : bil(i)gs(i)z : k(a)g[(a)n ol](u)rm(i)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k : k(a)g(a)n : ol(u)rm(i)ş (e)r(i)nç : buyrukı : y(e)me : bil(i)gs(i)z (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri : bod(u)nı : tüzs(ü)z üç(ü)n : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : t(e)bl[(i)g(i)n] kürl(ü)gin [üç(ü)n (a)rm(a)kç]sin : üç(ü)n : in(i)li [(e)çili : kışürt(ü)kin : üçün : b(e)gli : bod(u)nılg yoñ(a)şurtukin : üç(ü)n : türük : bod(u)n : il(le)dük : ilin : içg(i)nu [ı]dm(i)ş : k(a)g(a)nl(a)duk : k(a)g(a)nın : yit(ü)rü idm(i)ş : t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı og(i)lin : kuul kıl(ı) : (e)ş(i)l(i)k kız og(i)lin : küñ kıl(ı) : (BK D 6, 7).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

kavramını oluşturan alt alanlar, bu iki yön açısından şu biçimde gösterilebilir:

İtaat Kavramı alt- alanları	İsteyerek	İstemeyerek (zorla)
İtaat etmek	kör-; iş küç bir-	içik-; yükün-; iş küç bir-
İtaat ettirmek		içger-; baz kıl-; sökün-, yüküntür-
İtaat eden	körügme; tüz	içikigme; baz (baz kagan)
İtaat ettirilmek		kulad-; küñed-
İtaatsizlik etmek	yagı bol-; yazın-	yazın-; yañıl-
İtaatsiz	yagı; tüzüz	

Tablo 1. İtaatin iki yönü

İtatin bu iki yönü, alt-alanlar içerisinde yer alan sözlerin anlamsal farklılıklar göstermesini sağlamıştır. Bu farklar, “*itaat etmek*” ve “*itaat ettirmek*” alt-alanlarında yer alan sözler için aşağıda gösterilmiştir:

İtaat etmek:

a) kör-: “itaat etmek, isteğiyle tabi olmak¹¹”

ilg(e)rü : kün : tugs(ı)k(k)a : bir(i)g(e)rü : kün : or-tusın(a)ru : kuurıg(a)ru : kün : b(a)tsıkıña : yır(ı)g(a)ru : tün : ortu-sıñ(a)ru : kuurıg(a)ru : kün : b(a)tsıkıña : yır(ı)g(a)ru : tün : ortusıñ(a)ru : (a)nta : içr(e)ki : bod(u)n : koof[p] : m[(a)ñ]a : kör[ür (a)ñça] bod(u)n : koop : itd(i)m (KT G 2).

b) içik-: “önce tabi değilken daha sonra tabi olmak”

[(a)nta süñ](ü)şd(ü)m : süsin : s(a)ñçd(ı)m : iç(i)k(i)gme : iç(i)kdi : bod(u)n : boltı : (KT D 38, BK D 37).

c) yükün-: “bir yenilgi sonucunda itaat etmek”

¹¹ *kör-* filinin ettirgen biçiminin olmaması da filin isteyerek tabi olmak anlamı taşıdığına göstergesidir. İsteyerek itaat edenin itaat ettirilmeye gereksinimi yoktur.

(e)kinti küün örtçe kız(ı)p k(a)lti: süñ(ü)şd(ü)m(ü)z : biz(i)nte : (e)ki uçı: sını(a)rça: (a)rtuk; (a)rti: t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n :üküş t(e)y(i)n koorkm(a)d(ı)m(ı)z: süñ(ü)şd(ü)m(ü)z: t(a)rduş: ş(a)dra : udı: y(a)nyd(ı)m(ı)z : k(a)g(a)nın : tutd(u)m(u)z: y(a)bgusin : ş(a)din (a)nta öl(ü)rti: (e)l(i)gçe (e)r : tutd(u)m(u)z: ol ok tün : bod(u)nın s(a)yu : ı(d)t(ı)m(ı)z : ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p : on ok b(e)gl(e)ri: bod(u)ni: koop k(e)lti : yükünti : k(e)l(i)gme : b(e)gl(e)rin : bod(u)nın : it(i)p : yığ(ı)p (a)zça : bod(u)n : t(e)zm(i)ş (e)rti: (T 43).

d) iş küç bir-: “hizmet etmek yoluyla itaat etmek¹²”

türük, : b(e)gl(e)r : türük : ātin : it(t)ı : t(a)bg(a)çgı : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : körm(i)ş : (e)l(i)g yıl : iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş : (KT D 8; BK D 8).

İtaat ettirmek

Bu grupta yer alan fiillerin tümünde itaatin iki yönünden, ikincisi (istemeyerek (zorla)) söz konusudur:

a) içger-: “itaati altına almak”

: (a)ltı ot(u)z : y(a)ş(ı)ma : çık : bod(u)n : kırk(ı)z : birle : y(a)gı boltı : k(e)m k(e)çe : çık t(a)pa : sül(e)d(i)m : örp(e)nte : süñ(ü)şd(ü)m : süsin : s(a)nçd(ı)m : (a)z b]o[d(u)n(u)g (a)lt(ı)m [..... iç]g(e)rt(i)m : (BK D 26).

b) baz kıl-: “itaati altına almak”

kırk [(a)rtukı] yiti : yolu : sül(e)m(i)ş : y(e)g(i)rmi : süñ(ü)ş : süñ(ü)ş]m(i)ş : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n : ill(i)g(i)g : ils(i)r(e)tm(i)ş: k(a)g(a)nl(ı)g(i)g: k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(i)ş : y(a)gıg : b(a)z kılm(ı)ş : (KT D 13; BK D 15).

c) sökül-: “diz çöktürmek, itaat ettirmek”

tört [bul(u)ñd(a)kı bod(u)n(u)g] b(a)z [kilt(i)m b](a)ş[l](ı)g(i)g : yük(ü)nt(ü)rt(ü)m : tizl(i)g(i)g : sök(ü)rt(ü)m: (BK K 10).

d) yüküntür-: “boyun eğdirmek, itaat ettirmek”

tört : bul(u)ñ : kop : y(a)gı (e)rm(i)ş : sü sül(e)p(e)n : tört : bul(u)ñd(a)kı : bod(u)n(u)g : kop (a)lm(ı)ş : kop b(a)z :

¹² Bu durum, itaatin iki yönü (isteyerek ve istemeyerek (zorla)) için de geçerlidir.

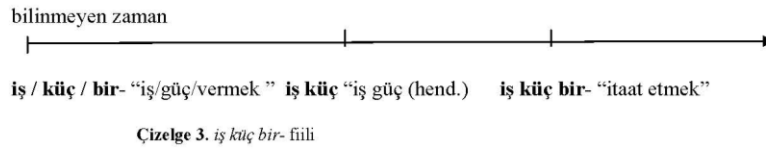
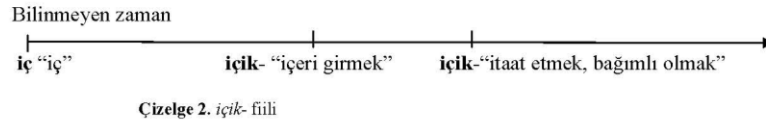
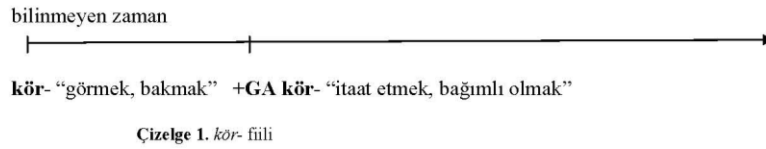
kılm(ı)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş : tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : (KT D 2; BK D 13).

Bu anlam farklılıklarını diğer alt-alanlara uygulamak da mümkündür.

Sonuç

Sekizinci yüzyıla ait üç büyük Orhon yazıtı, itaat kavramı açısından değerlendirildiğinde, şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Yazıtlardaki itaat kavramını oluşturan sözcükler yapıları ve anlamları açısından incelendiğinde Köktürkçenin, sekizinci yüzyılda köklü ve işlenmiş bir yazı dili olduğunu görmek mümkündür. Bugün çok sayıda araştırmacının kabul ettiği bu düşüncüyü, itaat kavram alanındaki sözler için şu biçimde gösterebiliriz:

Yukarıdaki zaman çizelgesinde de görüldüğü gibi, yazıtlardaki itaat kavram alanının öğelerinden olan *kör-*, *içik-* ve *işig küçüg bir-* yapılarıyla ilgili olarak dikkat çeken nokta, her üç fiilin de başlangıçta farklı anlamlar barındırdıkları, sonradan "itaat etmek" anlamı kazandıklarıdır. Bu sözcüklerin sekizinci yüzyılda sahip oldukları anlamları kazanmaları için belirli bir süreç gerekmektedir.

Yukarıda, kavram alanının öncelikle temel anlamlı sözcüklerden oluştuğundan, daha sonra yeni sözlerin de katılımıyla alanın genişlediğinden söz edilmişti. Yazıtlardaki itaat kavramının da bu özelliğinden söz etmek mümkündür. Örneğin, *içger-*, *sökür-*, *tiz-*,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

tüzsüz, *yükün-*, *yüküntür*-¹³ sözcükleri, başlangıçta somut temel anlamıyla sonradan soyut anlam kazanarak itaat kavram alanı içine girmişlerdir. Bilindiği gibi, somut anlamdan soyut anlama geçiş belirli bir sürecin yaşanmasına bağlıdır. Bu sözcükler, Orhon yazıtlarının yazılmasından önceki dönemlerde yukarıda sözü edilen bu süreci tamamlayarak sekizinci yüzyılda sahip oldukları anlamları kazanmışlardır. Bu durum, Köktürkçenin Orhon yazıtlarından önce de varlığını ve dilin işlenerek geliştiğini kabul etmemizi gerektiren göstergelerdendir.

2. Orhon yazıtlarında, itaat kavram alanının çok sayıda sözden oluştuğu görülmektedir. Bunun başlıca iki nedeni vardır:

a) Yazıtların içerik özelliği: Yukarıda, yazıtlarda genel olarak kağanın halkına geçmişte yaşanan olayları anlatarak bu olaylardan ders alınmasını ve söylediklerinin, isteklerinin yerine getirilmesini istediğinden söz edilmişti. Bu içerik özelliğinin bir sonucu olarak itaat kavram alanının genişliği doğal karşılanmalıdır.

b) Türk topluluklarının itaate verdiği önem: Yazıtların içerik özelliği, itaat kavram alanının çok sayıda sözcük içermesinin bir nedeni olsa da yazıtların içeriğinin itaat kavramına dayanması bir tesadüf değildir. Bu, sekizinci yüzyıl Türk topluluklarının itaate verdiği önemin göstergesidir. İtaat, dönemin yöneticileri ve toplulukları için olmazsa olmaz bir özellik göstermektedir¹⁴. Türk toplulukları için kağan, ülkeyi derleyip toplayan, açları doyuran, yoksulları giydiren, ekonomik ve toplumsal anlamda düzene sokan kişidir. Bu yüzden kağana itaat önemlidir. Kağan, sekizinci yüzyıl Türk topluluklarının bağımsızlığının sembolüdür. Halk, *kağanlı olmayı, işini gücünü ona vermeyi*¹⁵ istemektedir. Aynı zamanda kağana itaat, *t(e)ñriye* itaatın göstergesidir. Çünkü, kağan *t(e)ñrinin* yeryüzündeki temsilcisidir, kutsaldır.

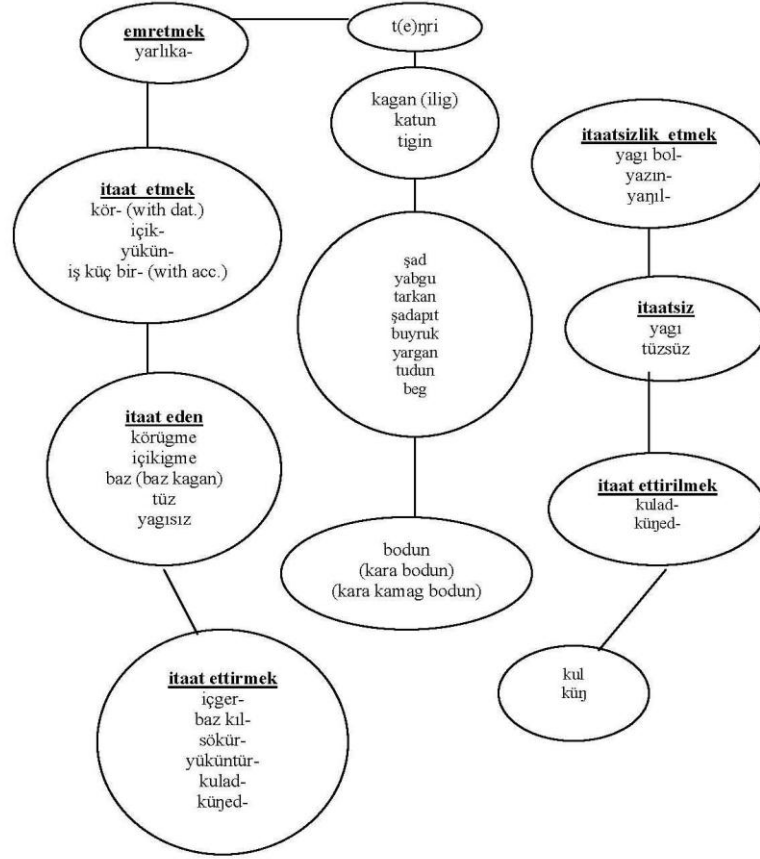
¹³ Bu sözcükler başlangıçta şu anlamlara sahip olmalıydılar: *içger-* "içe almak, dahil etmek", *sökür-* "diz çöktürmek", *tüz* "düz, doğru", *tüzsüz* "düz olmayan, eğri", *yükün-* "boyun eğmek", *yüküntür-* "boyun eğdirmek".

¹⁴ türük : b(e)gl(e)r : bod(u)n : bunı (e)şid(i)ñ : türük [bod(u)n ti]r(i)p : il tuts(ı)k(ı)ñ(i)n : bunta :urt(u)m : y(a)ñ(i)l(i)p : öls(i)k(i)ñ(i)n : y(e)me : bunta : urt(u)m : n(e)ñ n(e)ñ : s(a)b(i)m : (e)rs(e)r : b(e)ngü : t(a)şka : urt(u)m : (a)ñ(a)r körü bil(i)ñ : türük : (a)mtı : bod(u)n : b(e)gl(e)r : bödke : kör(ü)gme : b(e)gl(e)rgü : y(a)n(i)lt(a)çı siz : (KT G 10, 11; BK K 8)

¹⁵ : türük : k(a)ra k(a)m(a)g : (D 9) bod(u)n : (a)nça tim(i)ş : ill(i)g : bod(u)n (e)rt(i)m : il(i)m : (a)mtı k(a)nı : k(e)mke : il(i)g : k(a)zg(a)nur m(e)n : tir (e)rm(i)ş : k(a)g(a)nl(i)g : bod(u)n : (e)rt(i)m : k(a)g(a)n(i)m k(a)nı : ne k(a)g(a)nka : iş(i)g küç(ü)g : birür m(e)n : tir (e)rm(i)ş : (KT D 9; BK D 8).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Çizelge 4. İtaat kavram alanı

KISALTMALAR

BK: Bilge Kağan Yazıtı

D: Doğu yüzü

G: Güney yüzü

hend.: Hendiadyoin

K: Kuzey yüzü

KT: Kültigin Yazıtı

T: Tunyukuk Yazıtı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1989), "Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine", **TDAY Belleten 1971**, Türk Dil Kurumu, Ankara, s.253-262.
- AKSAN, Doğan (1999), **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Engin Yayınları, Ankara.
- CİN, Recai (1971), **Kavramlar Dizini**, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2000), **Kök Türkler, Kut, Küç, Ülüğ**, Yapı Kredi, 2. baskı, İstanbul.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2002), "Kağanlar ve armağanlar", **Türkler**, 3. cilt, Yeni Türkiye, Ankara, 201-208.
- DORNSEIFF, Franz (1970), **Der Deutsche Wortschatz Nach Sachgruppen**, Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- GÖMEÇ, Sadettin (1999), **Kök Türk Tarihi**, Akçağ, 2. baskı, Ankara.
- GUIRAUD, Pierre (1999), **Anlambilim, La Sémantique**, (Translator: Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.
- KRADIN, Nikolay N. (2002), "Nomadism, evolution and world-systems: pastoral societies in theories of historical development", **Journal of World-system Research, VIII, III, Fall 2002**, 368-388. <http://jwsr.ucr.edu>
- LYONS, John (1996), **Semantics I**, Cambridge University Pres.
- MALMKJÆR, Kirsten (Editor) (2002), "Lexis and lexicology" **The Linguistics Encyclopedia**, Second Edition, Routledge, London and New York.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995), "'İnel Kağan' mı?- 'İni il Kağan' mı?" **Göktürk Tarihinin Meseleleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 76-98.
- TANERİ, Aydın (2004), **Türk Devlet Anlayışı, Dün-Bugün**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- TEKİN, Talat (2006), **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- TEKİN, Talat (1994) **Tunyukuk Yazıtı**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Simurg yayınları, Ankara.
- TRIER, Jost (1931), **Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes**, Carl Winters Universitetbuchlung, Heidelberg.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*